

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-91>

УДК 373.3.04:316.61]:81-028.31

Казачінер О.С.

КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»

Дембовська М.П.

КЗ «СНВК № 2» Харківської обласної ради

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДИКИ ТАН-СОДЕРБЕРГ ДЛЯ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ УЧНІВ ІЗ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Анотація. У статті розкрито мету та визначені головні завдання щодо мовленнєвого розвитку дітей із інтелектуальними порушеннями. В основу роботи покладено методику ТАН-Содерберг, завдання якої полягає у появі ще більших можливостей в учнів щодо оволодіння мовленнєвою діяльністю та культурою спілкування. Дана методика ґрунтується на принципі усунення чи корекції дефекту, а також зорієнтована на пошук та активізацію компенсаторних зон дитини, яка має порушення інтелектуального розвитку. Практичний матеріал досвіду представлено комплексами вправ на мовленнєву активізацію, добіркою мовного матеріалу, конспектами корекційних занять, індивідуальних вправ. Дана робота може бути використана у навчально-виховній діяльності вчителів, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами, батьками, які виховують дітей з інтелектуальними порушеннями.

Ключові слова: діти з інтелектуальними порушеннями, методика ТАН-Содерберг, мова, мовлення, розвиток мовлення, комунікація, соціалізація.

Kazachiner Olena

Kharkiv Academy of Postgraduate Education

Dembovska Maryna

Sanatorium Educational Complex № 2 of Kharkiv Regional Council

USING TAN-SODERBERG METHODICS FOR DEVELOPING SPEECH SKILLS OF STUDENTS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Summary. The article revealed the aim and defined the main tasks devoted to the speech development of children with intellectual disabilities. The basis of the work is the method of TAN-Soderberg, which task is to provide even more opportunities for students to master the language activities and culture of communication. This technique is based on the principle of elimination or correction of the disorder, as well as focused on the search and stimulation of the compensatory zones of the child who has violations of intellectual development. Practical material of experience is represented by complexes of exercises on speech stimulation, by collections of linguistic material, of correctional exercises, individual activities. By analyzing the state of the problem, which is the difficulty of mastering the students with intellectual disabilities, there was a necessity to find and implement in practice the special methods, forms and means that acquired relevance and expediency in overcoming the disadvantages and complex development of all components of students of this category's speech. The introduction of TAN-Soderberg method allows students to acquire elementary knowledge of oral, written, dialogical and monologic speech, of the statement and its features, which is conditioned by the situation of communication, communicative skills. One of the key structural components of speech development activities using TAN-Soderberg methods is making up TAN-stories, using TAN-exercises, games, reading with the help of the global method. Some examples of exercises and activities we use at the lessons were given: "The names", "Word-relay", "Container with pasta", "Joyful cube". This work can be used in the educational activities of teachers who work with students with special educational needs, parents who have children with intellectual disabilities.

Keywords: students with intellectual disabilities, TAN-Soderberg methodics, language, speech, speech skills development, communication, socialization.

Постановка проблеми. Початкова ланка є тією основою, базою, фундаментом яка формує особистісне становлення учня, розвиток його пізнавальних здібностей, компетентностей, наскрізних умінь щодо його особливостей і потреб, формування цінностей, а також самостійності, творчості, пізнавальної активності. Зберігаючи наступність із дошкільним періодом дитинства, початкова школа забезпечує подальше становлення особистості дитини, її фізичний, інтелектуальний, соціальний розвиток; формує здатність до творчого самовираження, розвитку пізнавальної діяльності, корекції та розвитку мовлення, що забезпечить готовність учнів до життя в демократичному суспільстві, націлені на досягнення кращих результатів у розвитку мовлення школярів. Тож усі форми і види роботи, що використовуються у практиці,

базуються на ігровій діяльності учнів, на стимулюванні їхньої зацікавленості предметом, розширенні власних можливостей, спонуканні дітей до говоріння. Проте нині в класах закладів загальної середньої освіти навчається все більше дітей, які мають ті чи інші інтелектуальні порушення, що є проявами відхилення у розумовому розвитку, які є різними за походженням і спрямованістю, а саме: недостатня здатність до розв'язання життєвих, навчальних завдань, труднощі орієнтування в новій ситуації, брак знань, умінь, навичок, обмежений словниковий запас, який призводить до зниження потреби у спілкуванні в соціумі (соціалізації) тощо.

Тому постає нагальне питання визначення специфічних труднощів оволодіння мовленням учнями із інтелектуальними порушеннями, пошуку і впровадження в практичну діяльність спеціаль-

них методів, форм і засобів, які були б актуальними та доцільними в подоланні недоліків і комплексному розвитку всіх компонентів мовлення учнів даної категорії, розвитку їхніх комунікативних навичок.

За основу було взято методику ТАН – Содерберг, завдання якої полягає у формуванні та забезпеченні оволодіння мовленнєвою діяльністю та культурою спілкування учнями з інтелектуальними порушеннями. Дана методика базується не лише на принципах усунення та корекції дефекту, а й зорієнтована, в першу чергу, на пошук і активізацію компенсаторних зон дитини в розвитку її мовленнєвих навичок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну і методологічну основу досвіду склали роботи вітчизняних вчених у галузі корекційної педагогіки та психології: В.М. Сильова [8], Н.В. Черденіченко [10], І.Г. Єременко [4] та інших. У свою чергу Л.С. Виготський [1] наголошував на тому, що саме мовлення є механізмом розвитку розумових процесів. Теоретичну та практичну частину складають роботи з дослідження розвитку мовлення у дітей із аутизмом О.С. Нікольської [6], С.Ю. Конопляста [5], Д.І. Шульженко [11] та інших. Системою навчання дітей читання, зокрема читання глобальним методом займалися А.А. Самбурська [7], Е. Страубе [9], діагностико мовленнєвих порушень учнів – Н.М. Голуб, О.М. Потамошнєва [2] та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. На основі огляду літератури з теми дослідження, слід зазначити, що авторами недостатньо визначено те, що методика ТАН-Содерберг дає змогу учням набутти елементарних знань про усне, писемне, діалогічне та монологічне мовлення, про висловлювання та його особливості, що зумовлено ситуацією спілкування, комунікативними навичками. Адаже навчання читання дітей із інтелектуальними порушеннями носить суто практичну спрямованість. Кінцева мета навчання грамоти полягає в тому, щоб навчити учнів читати нескладні тексти, вивіски, знаки орієнтації в навколишньому світі, що оточують дітей у повсякденному житті, відповідати на запитання, вміти сказати та написати своє ім'я та прізвище, адресу.

Мета статті. Головна мета статті полягає у висвітленні власного педагогічного досвіду розвитку мовлення дітей з інтелектуальними порушеннями за допомогою таких форм, методів і засобів, які будуть заохочувати, спонукати дитину до говоріння, зокрема методики ТАН-Содерберг.

Виклад основного матеріалу. Завдання впровадження методики ТАН-Содерберг полягають у формуванні й розвитку в учнів життєво необхідних компетентностей, а саме:

- *лінгвістичної компетентності* – формування в учнів знань, умінь і навичок із мови, що можуть бути застосовані в конкретних умовах спілкування;
- лексичної компетенції, яка означає здатність миттєво викликати з довгострокової пам'яті еталон слова залежно від конкретного мовленнєвого завдання; та включати це слово у мовленнєвий ланцюг;
- фонетичної компетенції, що передбачає добре розвинений фонематичний слух, на базі якого формується правильна вимова звуків і звукосполучень; оволодіння інтонаційними засобами виразності;
- граматичної компетенції – вміння правильно вживати граматичні форми рідної мови:

– *мовленнєвої компетентності* – розвиток в учнів навичок адекватного, культурного і доречного використання мови в будь-якій комунікативній ситуації (прохання, побажання, подяка, невдоволення тощо); здатності «іти» на діалог, ініціювати та підтримувати його, розуміти співрозмовника та бути ним зрозумілим; користуватися мовою як засобом мовленнєвої взаємодії в конкретних ситуаціях соціально-побутового спрямування.

За основу опису досвіду було взято Типову освітню програму для учнів 1-4 класів з інтелектуальними порушеннями, на базі якої побудовано увесь освітній процес, а також корекційно-розвивальну програму «Розвиток мовлення з використанням методики ТАН-Содерберг», авторів В.В. Заремби, Н.І. Лішук, Н.В. Морозової [3].

Одним із ключових структурних компонентів знання із розвитку мовлення учнів за методикою ТАН-Содерберг є складання ТАН-історій, використання ТАН-вправ, ігор, читання глобальним методом.

Складання ТАН-історій. Мотивацією, що стимулює дитину до дії, до вивчення нової лексичної теми виступають ілюстровані фото, які дитина використовує, звертаючись до власного досвіду. Саме вони є приводом для початку розмови про той чи інший випадок, ситуацію, що трапилася в житті дитини, викликає в неї позитивні емоції та є безпосередньо важливою, актуальною для неї саме зараз, у цей час. Це може бути сімейне свято, наприклад, день народження, цікавий відпочинок, подарунок, що викликав багато емоцій, чи придбання речі сімейного вжитку. Робота з фотоальбомом для розвитку мовлення, складається з декількох етапів від створення до презентації.

I етап – організаційно-підготовчий. Вчитель під час екскурсії до шкільного скверу чи парку робить фото учнів (чи батьки, які отримують завдання на канікули). Пропонуємо батькам сфотографувати дітей під час цікавих заходів, свят. Потім рекомендуємо зібрати й укомплектувати їх.

II етап – добір фото для альбому. Батьки разом із дитиною обирають ті фотокартки, які викликали у дитини найбільшу кількість позитивних емоцій. Головне у доборі фотокарток те, що дитина має бути зображена на фото у діяльності, в русі. Фото мають спонукати дитину до говоріння, викликати інтерес, плекати бажання розповідати товаришам, вчителю про побачене, зроблене ним.

III етап – розповідь. На цьому етапі з дібраних фото комплектується альбом таким чином, щоб біля кожної фотографії було місце для запису власного висловлювання дитини. Підписи робимо різноманітним, зручним способом: пишемо від руки, друкуємо чи клеїмо з набірною полотна букв. Перегляд фото є надзвичайною подією, діти стають говіркими, комунікабельними, бо кожному хочеться розповісти свою історію або бути почутим іншими.

IV етап – презентація власної ТАН – історії. Після канікул учні приносять фотоальбоми і у «Колі» презентують їх, розповідаючи про те, як провели канікули, де були, що бачили, тощо.

Ще одна вправа за методикою ТАН – Содерберг – це **глобальне читання**, яке використовуємо у своїй педагогічній діяльності з першого дня навчання дітей у школі. Навчання «читання» та говоріння – мета даної вправи. Суть вправи полягає в тому, що підбираються слова, виготовля-

ються картки зі словами, назвами речей, людей, які мають важливе значення для учня, і викликають у них позитивні емоції. Картки створюються обов'язково у двох екземплярах. Починається навчання з вивчення (запам'ятовування) якихось понять. Так, першою темою були власні імена (пізніше – прізвища), наступними були такі теми, як: сім'я, шкільне приладдя, тварини, овочі, фрукти. Учні вчаться співставляти картки, відшукувати однакові слова і запам'ятовувати їх. Словникові картки є найкращим способом навчання розмовляти та вдосконалювати артикуляцію.

Крім того, наведемо приклади деяких вправ та ігор, які використовуємо на заняттях:

Вправа «Власні імена».

Хід роботи:

1. Учень знаходить серед інших імен своє, бере мікрофон і говорить: «Я Іванко».

2. Викладаємо разом з учнем імена присутніх у школі дітей у ланцюжок (потяг), проговорюємо при цьому, хто є, а кого немає.

3. Кожен по черзі підходить до дошки, вибирає першу літеру свого імені, на столі знаходить розкладені таблички з власними іменами і закріплює їх на дошці, або навпаки (до слова добирає літеру).

Ця вправа-гра із власними іменами завжди викликає шквал емоцій, бо діти, дізнавшись значення свого імені, усвідомлюють своє місце в колективі, знаходяться у піднесеному настрої, у них виникає бажання вчитися, пізнавати щось нове, з радістю вивчати нові слова, змагаючись один з одним.

– **Гра «Слово – естафета».** Учень бере слово-картку з кошика, пізнає слово, читає його після чого відшукує це слово у класі, добираючи до нього зображення. Це, наприклад, слова повсякденного вжитку: дошка, парта, стілець, крейда та інше.

– **Гра «Контейнер із макаронами».** У контейнер з макаронами ховаємо картки із словниковими словами чи картки з малюнком. Інший комплект карток (дублікат) викладаємо в рядочок на столі. Учні по черзі дістають з контейнера картку та підкладають її до картки на столі, «читаючи» її. Таким чином підкладаємо малюнок до малюнка, слово до слова, малюнок до слова, слово до малюнка.

– **Гра «Веселий кубик».** На кожній із сторін кубика є прозорі кишеньки, у які вставляються картки словникових слів, малюнок чи поняття. Варіанти гри: 1) учитель кидає кубик учневі, той називає (або проговорює) те зображення чи слово, яке бачить; 2) учитель кидає кубик учневі, той ловить його, називає слово і відшукує його дублікат на столі вчителя; 3) спіймавши кубик, дитина бачить малюнок і відшукує його назву (слово) на столі вчителя, чи навпаки – слово є, а малюнок до нього необхідно підібрати; 4) діти називають пору доби, потім учитель кожному з учнів кидає кубик, який бік кубика з зображенням до нього випаде, по тому малюнку учень і розповідає. Наприклад, можуть бути такі запитання: яка пора доби зображена? Хто або що це? Що відбувається на малюнку? Імовірні відповіді учнів: на малюнку зображено «День»; діти прийшли до школи вчитися; діти сидять за партами; я – Вікторія, я також прийшла до школи навчатися. Як варіант «Кубик настрою». У карманчики викладається картки: «який у мене сьогодні настрій» за НУШ (комплект карток), учень спіймавши кубик з певною його стороною (малюнком), розповідає, що (який настрій) зображено.

– **Гра «Склади слово».** Учні складають слова (з тем, що вивчають) з окремих літер (за зразком).

Результати проведеного моніторингу динаміки мовленнєвого розвитку учнів (навченості та розуміння) показують безперечну ефективність проведеної роботи на основі навчання читання глобальним методом (таблиці 1-3).

Таблиця 1

Моніторинг сформованості в учнів навички читання глобальним методом за перший рік навчання

№ з/п	Назва теми					Кількість		
	Кількість слів у темі	Власне ім'я	Меблі	Зима	Зимовий одяг	Домашні тварини	Кількість слів	% засвоєння
	ПІБ дитини	20	8	10	9	11	58	100
1	Степан Б.	17	8	10	9	11	55	95
2	Євген Д.	15	5	7	9	9	35	60
3	Іван Д.	18	6	10	9	8	50	86
4	Дмитро К.	5	3	5	7	5	25	43
5	Нікіта К.	17	5	8	9	9	48	85
6	Влад М.	15	6	7	7	7	42	72
7	Ліза М.	1	2	2	3	2	10	17
8	Софія М.	16	7	9	8	10	50	86
9	Назар Н.	16	5	9	9	10	49	85
10	Євгеній С.	14	6	7	8	7	42	72
11	Коля Т.	17	7	10	9	10	53	91
12	Артем Т.	12	4	7	6	9	40	69
13	Віка Ц.	20	8	10	9	11	58	100
14	Альбіна Щ.	17	9	10	8	10	54	93

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 2

Моніторинг сформованості в учнів навички читання глобальним методом за I семестр другого року навчання

№ з/п	Назва теми							Кількість	
		Дні тижня	Пора доби	Овочі	Фрукти	Сім'я	Тварини	Кількість слів	% засвоєння
	Кількість слів у темі	7	8	5	5	5	5	35	100
	ПІБ дитини								
1	Степан Б.	7	8	5	5	5	5	35	100
2	Євгеній Д.	5	4	3	4	5	3	24	71
3	Іван Д.	6	6	5	4	4	4	29	85
4	Дмитро К.	4	4	3	3	4	3	21	62
5	Нікіта К.	5	8	5	5	5	5	33	97
6	Влад М.	5	8	4	4	3	4	28	82
7	Ліза М.	1	2	2	3	4	2	14	41
8	Софія М.	6	8	5	5	5	4	32	94
9	Назар Н.	5	4	5	5	5	5	29	85
10	Євгеній С.	5	4	3	3	4	2	21	62
11	Коля Т.	7	8	5	5	5	5	35	100
12	Віка Ц.	7	8	5	5	5	5	35	100
13	Альбіна Щ.	5	6	5	5	5	5	31	91

Джерело: розроблено авторами

Таблиця 3

Динаміка мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями методом глобального читання (навченості та розуміння)

№ з/п	ПІБ дитини	Набуті навички				
		Знає букви, що вивчаються	Читає слова по картках	Будує фразу за питанням чи малюнком	Розуміє зміст сюжету	Використовує вивчені слова в самостійному мовленні
1	Степан Б.	15	+	+	+	+
2	Євген Д.	11	за допомогою	-	частково	-
3	Іван Д.	14	+	за допомогою	частково	-
4	Дмитро К.	7	за допомогою	-	частково	-
5	Нікіта К.	12	за допомогою	-	частково	+
6	Влад М.	12	за допомогою	за допомогою	частково	+
7	Ліза М.	4	-	-	частково	-
8	Софія М.	13	+	+	+	+
9	Назар Н.	13	+	за допомогою	частково	+
10	Євгеній С.	13	за допомогою	за допомогою	частково	+
11	Коля Т.	15	+	+	+	+
12	Віка Ц.	15	+	+	+	+
13	Альбіна Щ.	14	+	за допомогою	частково	+

Джерело: розроблено авторами

Таким чином, результативність і оптимальність досвіду навчання дітей із інтелектуальними порушеннями шляхом запровадження методики ТАН-Содерберг свідчить про те, що:

– за період навчання читання глобальним методом активний та пасивний словник учнів значно розширився;

– якісне засвоєння слів дало можливість учням використовувати слова в самостійному мовленні;

– рівень навченості та розуміння того, про що говориться значно покращився: учні читають слова по картках, будують фрази за питаннями та малюнками, розуміють зміст сюжету;

– поліпшилися соціальні стосунки у класі.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що його результати можуть бути використані у навчально-виховній діяльності вчителів, які працюють з учнями з особливими освітніми потребами та батьків, які виховують дітей з інтелектуальними порушеннями.

Висновки і пропозиції. Усе сказане вище дозволило дійти висновків про те, що за час навчання за методикою ТАН-Содерберг рівень навченості значно поліпшився: діти читають глобально слова, знаходять ключове слово в реченні, уважно слухають та розуміють зміст невеликого оповідання, відповідають на запитання за змістом прослуханого (одним-двома словами); разом з учителем уважно розглядають ілюстрації до

оповідань, співвідносять їх зі змістом; співвідносять слова, що означають назву предмета і навпаки – предмети з відповідними словами-назвами; беруть активну участь у колективному складанні ТАН-історії; використовують у власному мовленні слова та словосполучення; зосереджують увагу на зображеннях з підтримкою внутрішнього мовлення; спостерігають за об'єктами живої та неживої природи на екскурсії; адекватно реагують на інструкції вчителя та слідує їх виконанню.

Таким чином, безпосередню роботу з глобального читання використано як необхідність у розв'язанні комунікативних навичок у дітей,

розвитку й активізації їхнього мовлення. У роботі за методикою ТАН-Содерберг це дотримання таких принципів: послідовність і поступовість дій, спланованість роботи, її доступність, захищеність та мотивація учнів.

Предметом подальших наукових пошуків, може, на нашу думку, стати розробка практичних рекомендацій для вчителів початкових класів та фахівців, які працюють з дітьми з інтелектуальними порушеннями щодо використання методики ТАН-Содерберг із метою розвитку різноманітних навичок, необхідних для забезпечення соціалізації цієї категорії школярів.

Список літератури:

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва : Лабиринт, 1999. 352 с.
2. Голуб Н.М., Потамошнев О.М., Хребтова Н.П. Дифференційна діагностика мовленнєвих порушень : метод. рекомен. з курсу «Логопедія». Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2007. 64 с.
3. Заремба В.В., Лішук Н.І., Морозова Н.В. Програма з корекційно-розвиткової роботи «Розвиток мовлення з використанням методики ТАН-Содерберг» для 1-4 класів спеціальних закладів загальної освіти для дітей з інтелектуальними порушеннями. Корекційно-розвивальна програма, 2016. URL: https://docs.google.com/document/d/1xYsnGmo_GQHx18Iy5c7-i7YjZ19JyqRnRqRLoatHWFE/edit
4. Єременко І.Г. Олігофренопедагогіка. Київ : Вища школа, 1985. 360 с.
5. Конопляста С.Ю. Ранній дитячий аутизм : навч. посібник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. 69 с.
6. Никольская О.С., Баенская Е.Р., Либлин М.М. Аутичный ребенок. Пути помощи. Москва : Теревинф, 2005. 95 с.
7. Самбурская А.А. Глобальное чтение. Система обучения чтению. URL: <https://www.litres.ru/alisa-anatolevna-samburskaya/globalnoe-cthenie>
8. Синьов В.М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. У 2-х ч. Ч. 2: Навчання і виховання дітей. 224 с.
9. Страубе Е. Методика раннього розвитку Глена Домана. Москва : Эксмо, 2008. 224 с.
10. Чередніченко Н.В. Організація та зміст корекційної логопедичної роботи з молодшими школярами із порушеннями писемного мовлення. *Логопедія*. 2013. № 3. С. 80–91.
11. Шул'женко Д.І. Основи психологічної корекції аутистичних порушень у дітей : монографія. Київ : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2009. 385 с.

References:

1. Vygotskij L.S. (1999). Myshlenie i rech' [Thinking and speech]. Moskva : Labirint. (in Russian)
2. Holub N.M., Potamoshnyeva O.M., Khrebtova N.P. (2007). Dyferentsiyna diahnozyka movlennyevykh porushen': metod. rekomend. z kursu «Lohopediya» [Differentiational diagnostics of speech disorders: methodical recommendations from «Speech therapy» course]. Kharkiv : KhNPU im. H.S. Skovorody. (in Ukrainian)
3. Zarembo V.V., Lishchuk N.I., Morozova N.V. (2016). Prohrama z korektsiyno-rozvytkovoyi roboty «Rozvytok movlennya z vykorystannam metodyky TAN-Soderberh» dlya 1-4 klasiv spetsial'nykh zakladiv zahal'noyi seredn'oyi osvity dlya ditey z intelektual'nymy porushennyamy [Programme of correctional-developing work «Speech development with using TAN-Soderberh methodics» for 1-4 grades of special educational establishments for children with intellectual disabilities]. Available at: https://docs.google.com/document/d/1xYsnGmo_GQHx18Iy5c7-i7YjZ19JyqRnRqRLoatHWFE/edit (accessed: 24 April 2019).
4. Yeremenko I.H. (1985). Olihofrenopedahohyka [Oligofrenopedagogy]. Kyiv : Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
5. Konoplyasta S.Yu. (2004). Ranniy dytyachyy autyzm : navch. posibnyk [Early children's autism : coursebook]. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova. (in Ukrainian)
6. Nikol'skaja O.S., Baenskaja E.R., Libling M.M. (2005). Autichnyj rebenok. Puti pomoshhi [An Autistic child. Ways of helping]. Moskva : Terevinf. (in Russian)
7. Samburskaja A.A. Global'noe chtenie. Sistema obucheniju chteniju [Global reading. The system of teaching reading]. Available at: <https://www.litres.ru/alisa-anatolevna-samburskaya/globalnoe-cthenie> (accessed: 24 April 2019).
8. Syn'ov V.M. (2009). Korektsiyna psykhopedahohika. Olihofrenopedahohika : pidruchnyk [Correctional psychopsychology. Oligofrenopedagogy : coursebook]. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova, vol. 2: Navchannya i vykhovannya ditey. (in Ukrainian)
9. Straube E. (2008). Metodyka ranneho rozvytyya Hlena Domana [Methods of early development by Hlen Doman]. Moskva : Eksmo. (in Russian)
10. Cherednichenko N.V. (2013). Orhanizatsiya ta zmist korektsiynoyi lohopedychnoyi roboty z molodshymy shkolyaramy iz porushennyamy pysemnoho movlennya [Organization and content of correctional speech therapy work with primary schoolchildren with written speech disorders]. *Lohopediya*, vol. 3, pp. 80–91. (in Ukrainian)
11. Shul'zhenko D.I. (2009). Osnovy psykhohichnoyi korektsiyi autystychnykh porushen' u ditey : monohraph [Basis of psychological correction of children's autistic disorders : coursebook]. Kyiv : NPU imeni M.P. Drahomanova. (in Ukrainian)